

УДК 373.3.016:811.161.2:81'271.1(045)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/60-4-27>

Світлана СТЕБЛЮК,
orcid.org/0000-0002-2827-6805
доктор педагогічних наук,
старший викладач кафедри фізичної реабілітації
Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»
(Ужгород, Україна) svitlana.stebliuk@uzhnu.edu.ua

Ольга ХОМА,
orcid.org/0000-0002-0778-1431
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та методики початкової освіти
Мукачівського державного університету
(Мукачево, Закарпатська область, Україна) olgahoma17@gmail.com

ЗБАГАЧЕННЯ АКТИВНОГО СЛОВНИКА МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У СУЧАСНІЙ ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Стаття присвячена дослідженню методичних підходів до збагачення активного словника молодших школярів у сучасній початковій школі. Закцентовано увагу на меті, що сформульована Законом України «Про освіту», у центрі якої всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування компетентностей, виховання відповідальних громадян. Одним із пріоритетних напрямів вітчизняної освіти є розвиток інклюзивного освітнього середовища. Наголошено, що у навчанні молодших школярів, їх соціалізації багато залежить від уміння в освітньому процесі комунікувати, спілкуватися, що вимагає володіння рідним словом, усіма його відтінками. Це зумовлює з'ясування нових підходів до збагачення та активізації активного словника молодшого школяра. Метою статті є розкриття системи роботи над збагаченням активного словника молодших школярів на уроках української мови у сучасній початковій школі. Проаналізовано дослідження учених щодо шляхів збагачення активного словника, виокремлено проблеми засвоєння лексичного складу мови у дітей з порушеннями інтелектуального розвитку, що дало можливість окреслити прийоми роботи над словом у класі з інклюзивним навчанням. Авторами статті робота над словом розглядається за методичним ланцюжком: слово – вимова слова – лексичне та граматичне значення – речення – текст. Сформульовано шляхи формування активного словника молодшого школяра: освітній процес, застосування інноваційних методів навчання, з-поміж яких ігрові, інтерактивні, практичні, позакласна діяльність, робота з дитячою книгою, спілкування у соціумі та інші. З-поміж методів навчання названо: імітаційні, репродуктивні, дослідницькі, творчі. Розкрито деякі прийоми пояснення семантики незрозумілих слів: візуальний, предметно-тактильний, словесний, контекстуальний, добірка синонімів, антонімів, словотвірний, порівняльний, образно-словесний. Підкреслено, що робота над словом має індивідуальний характер, бо лексичне багатство дитини залежить від низки чинників: навчання й виховання у сім'ї, кола спілкування, інтелектуального розвитку, рівня підготовки до школи та інших.

Ключові слова: лексичний запас слів, молодші школярі, початкова школа, методи, прийоми, інклюзивне середовище.

Svitlana STEBLIUK,
orcid.org/0000-0002-2827-6805
Doctor of Pedagogical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Physical Rehabilitation
Uzhhorod National University
(Uzhhorod, Ukraine) svitlana.stebliuk@uzhnu.edu.ua

Olga KHOMA,
orcid.org/0000-0002-0778-1431
Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Theory and Methods of Primary Education
Mukachevo State University
(Mukachevo, Transcarpathian region, Ukraine) olgahoma17@gmail.com

ENRICHMENT OF THE ACTIVE VOCABULARY OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN AT THE UKRAINIAN LANGUAGE LESSONS IN THE MODERN PRIMARY SCHOOL

The article is devoted to the study of methodical approaches to enriching the active vocabulary of younger schoolchildren in a modern primary school. Attention is focused on the goal, formulated by the Law of Ukraine "On Education", the center of which is the comprehensive development of a person as an individual and the highest value of society, his/her talents, intellectual, creative and physical abilities, the formation of competences, and the education of responsible citizens. One of the priority areas of national education is the development of an inclusive educational environment. It is emphasized that the education of younger schoolchildren and their socialization depends a lot on the ability to communicate in the educational process, which requires mastery of the native language in all its aspects. This leads to the discovery of new approaches to the enrichment and activation of the active vocabulary of a junior high school student. The purpose of the article is to reveal the system of work on enriching the active vocabulary of younger schoolchildren in Ukrainian language lessons in a modern primary school. The research of scientists on the ways of enriching the active vocabulary was analyzed; the problems of assimilation of the lexical structure of the language of children with intellectual development disorders were singled out, which made it possible to outline the methods of working on the word in the classroom with inclusive education. The authors of the article consider the work on the word according to the methodological chain: word – pronunciation of the word – lexical and grammatical meaning – sentence – text. Ways of forming an active vocabulary of a junior high school student are formulated: the educational process, the use of innovative learning methods, including games, interactive, practical, extracurricular activities, work with children's books, communication in society, and others. Among the teaching methods, the following were named: imitative, reproductive, research, creative. Some methods of explaining the semantics of unknown words were revealed: visual, "object-tangible", verbal, contextual, a selection of synonyms, antonyms, word-formative, comparative, figurative-verbal. It is emphasized that work on the word has an individual character, because the lexical richness of the child depends on a number of factors: learning and upbringing in the family, social circle, intellectual development, level of preparation for school and others.

Key words: vocabulary, younger schoolchildren, primary school, methods, techniques, inclusive environment.

Постановка проблеми. Закон України «Про освіту» передбачає формування особистості з новими поглядами та цінностями. «Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору» (Закон України. Про

освіту). Відповідно до цього, уведено новий Державний стандарт початкової освіти, Типові освітні програми, підручники «Українська мова та читання». Навчальний процес у початковій школі спрямований на формування ключових компетентностей, соціалізацію особистості. Одним із пріоритетних її напрямів є формування інклюзивного освітнього середовища. Учителю класу, асистенту вчителя необхідно так організувати навчальну роботу, щоб молодші школярі, у тому числі й діти з особливими освітніми потребами, могли досягти мети сучасної освіти.

Успіх у навчанні молодших школярів багато в чому залежить від уміння в освітньому процесі комунікувати, спілкуватися. Спілкування як полікомпонентне утворення «включає в себе три про-

цеси: комунікацію (обмін інформацією), інтеракцію (обмін діями) і соціальну перцепцію (сприймання та розуміння іншої людини) (Вербещук, 2016: 44). Основою комунікації є вміння послуговуватися словом, усіма його відтінками. Від цього залежатиме реалізація ключової компетентності – оволодіння державною мовою. За В.Сухомлинським, школа стає справжнім осередком культури лише тоді, коли в ній панують 4 культу: культ Батьківщини, культ людини, культ книжки і культ рідного слова (Сухомлинський, 1977: 201). Словом формується особистість, через слово вона пізнає світ, соціалізується у суспільстві.

Аналіз досліджень. Питання формування лексичної компетентності у шкільній освіті у центрі дослідження низки науковців. Зосередимо увагу на окремих із них. М. Вашуленко окреслює завдання навчання української мови в умовах компетентнісного підходу: «Важливим завданням учителя/вчительки початкових класів є формування в дітей відповідального ставлення до української мови, усвідомлення її виняткової значущості в житті та діяльності кожної людини. Адже загальний мовленнєвий розвиток особистості значною мірою залежатиме від того, якою мірою уже в дошкільному і молодшому шкільному віці дітям буде прищеплено інтерес до рідного слова, бажання постійно пізнавати в українській мові щось нове, «відкривати» для себе маленькі таємниці мовної глибини» (Вашуленко, 2019: 6).

Дисертаційне дослідження К. Пономарьової присвячено проблемі збагачення словникового запасу молодших школярів синонімами як засобу увиразнення мовлення. Дослідницею розроблено систему вправ, що спрямовані на збагачення словникового запасу молодших школярів синонімічними рядами, усвідомлення семантичних відтінків слів кожного ряду (Пономарьова, 2002).

Формування лексичної компетентності у молодших школярів стало предметом дослідження Н. Сіранчук. Учена акцентує увагу на методичній системі цього процесу, що «ґрунтується на взаємозв'язку лексико-словотвірної і лексико-граматичної роботи з опорою на відповідний запас слів у межах вікового періоду, а також урахуванні принципів наступності та перспективності у формуванні лексичної компетентності між початковою і середньою ланками шкільної освіти» (Сіранчук, 2018: 10).

Робота над збагаченням активного словника молодших школярів знайшла своє відображення у наукових доробках А. Богуш, Л. Варзацької, Н. Голуб, О. Хорошковської та інших. Дослідники акцентують увагу на методиці роботи над лексич-

ним та граматичним значеннями слова, його ролі у системі розвитку зв'язного мовлення учнів.

Позаяк сьогодні заклади загальної середньої освіти переходять на інклюзивне навчання, ми не можемо оминати цього процесу. В. Левицьким представлено дослідження щодо сучасних підходів до збагачення лексичного запасу дітей з інтелектуальними порушеннями. Ученим встановлено, що «мовлення учнів з порушеннями розумового розвитку бідне на абстрактну лексику; на слова, що позначають відтінки кольорів; що виражають оцінку; емоційно-забарвленою і образно-виразною лексикою; синонімами, в тому числі контекстуальними і ін. Загальною проблемою більшості дітей вказаної нозології є часте використання займенників та вигуків, слів-паразитів, діалектизмів та ненормативної лексики; словник складають слова з конкретним значенням; діти погано розуміють і часто помилково трактують слова із абстрактним значенням; майже відсутні слова з переносним значенням; багато «пустих» слів тобто слово є, а що воно означає – діти не знають (не пам'ятають)» (Левицький, 2018: 182). Учителю, асистенту вчителя необхідно так організувати роботу, щоб збагачення активного словника учнів було системним та диференційованим.

Мета статті: розкрити систему роботи над збагаченням активного словника молодших школярів на уроках української мови у сучасній початковій школі.

Виклад основного матеріалу. У фокусі нашого дослідження з'ясування системи роботи над збагаченням активного словника молодших школярів у інклюзивному класі, в якому навчається учень з інтелектуальними порушеннями за адаптованою програмою. Робота над словом нами розглядається за методичним ланцюжком: слово – вимова – лексичне та граматичне значення – речення – текст. Як показує дослідження, пояснення на уроці тільки лексичного значення недостатньо, тому що учні не відчують його у різних мовленнєвих ситуаціях. Мова йде про активізацію чи уточнення словника, розуміння його у контексті мовлення. Спостереження за слововживанням молодших школярів показує, що вони найчастіше припускаються таких помилок: уживання слова не у властивому йому значенні чи граматичній формі; неправильна вимова; наявність діалектизмів, перевага просторічної лексики, неуміння зв'язати слово у словосполучення, речення чи у текст та інші

Специфіка роботи вчителя початкової школи в інклюзивному класі у тому, що ця робота повинна бути узгодженою із асистентом учителя. Добірка

методів, прийомів роботи над словом повинна диференціюватися у залежності від особливостей сприймання рідної мови класом та учнем з порушеннями інтелектуального розвитку (далі ППР). Програмою для учнів 1–2 та 3–4 класів спеціальних закладів загальної середньої освіти для осіб із порушеннями інтелектуального розвитку наголошено, що розширення словника дітей доцільно здійснювати на предметно-практичній основі у процесі живого спілкування, навчання, ситуація та умови якого є вирішальними для добору словесного матеріалу. Робота з лексикою має індивідуальний характер і зорієнтована на збагачення словника кожної дитини, оскільки, залежно від задатків, інтелектуальних можливостей, рівня підготовки дитини лексичний запас на початкових етапах навчання може суттєво різнитися.

Виходячи із цього, виникає питання щодо формування у молодших школярів лексичної компетентності при різних моделях викладання у класі з інклюзивним навчанням. Н. Сіранчук, класифікуючи методи і прийоми тлумачення лексичного матеріалу на засадах градаційності, виокремлює такі: оносемасіологічний і семантичний. Оносемасіологічний метод передбачає звернення до зовнішньомовних реалій і містить такі прийоми: наочний (демонстрування предмета або його зображення), контекстуальний (звернення до тексту, з якого зрозуміло значення слова). Означений метод передбачає не лише вербальне пояснення слів, а й використання аудіовізуальних засобів.

Семантичний метод тлумачення слів містить такі прийоми:

1) синонімізація й антонімізація (зіставлення незнайомого слова з уже відомими учням синонімом або антонімом);

2) логічне визначення (використання гіпероніму);

3) прийом словесного опису;

4) структурно-семантичний прийом, що охоплює: а) звернення до мотивувального слова (тлумачення похідного слова за допомогою твірного, на основі семантичної мотивації); б) звернення до етимології слова – етимологічний прийом (Сіранчук, 2018: 15).

Уроки української мови мають великі можливості для збагачення лексичного запасу молодших школярів. Це відбувається завдяки: системній роботі вчителя, асистента вчителя у процесі вивчення мовних тем, підручникам «Українська мова та читання», інтегрованим предметам «Українська мова», «Я досліджую світ», сучасним засобам навчання, з-поміж яких й комп'ютерні. Безперечно, що весь освітній процес спрямований

на розвиток зв'язного мовлення, підґрунтям якого є слово, але уроки української мови закладають основи вивчення лексичних понять, формування умінь роботи із словниками.

В цілому збагаченню активного словника молодших школярів сприяє: освітній процес, застосування інноваційних методів навчання, з-поміж яких ігрові, інтерактивні, практичні (навчальні диктанти, компетентнісні завдання); позакласна робота (у тому числі й робота у групі продовженого дня); робота з дитячою книгою, телебачення, гаджети, батьки, для дитини з ППР – спілкування з Командою супроводу, комунікація у соціумі. З-поміж методів навчання у практиці роботи вчителів початкової школи застосовуються: імітаційні, репродуктивні, дослідницькі, творчі. Закцентуємо увагу на деяких прийомах пояснення семантики незрозумілих слів у початковій школі.

Візуальний. Слово пояснюється на основі предметних та сюжетних малюнків, комп'ютерних зображень. У початковій школі цей прийом є найбільш уживаним. Учні мають можливість описати предмет, порівняти його з іншим цього ряду. Сприяє швидкому запам'ятовуванню слова елементи ейдетики. У процесі вивчення української мови застосовуються ментальні карти, асоціативні кущі, піктограми, що дають можливість образному засвоєнню слова й установити семантичні зв'язки між ними.

Предметно-тактильний. Цей прийом доповнює візуальний. Але учні мають можливість торкнутися предмета (безпечного для користування), макета, обстежити їх, висловити власні припущення. При цьому доцільно застосувати дидактичні ігри. Як приклад, гра «Що у мішечку?». У чарівному мішечку предмети, учень тактильно обстежує його, не бачачи, описує. Учитель узагальнює й об'єднує названі слова у лексичну групу: від часткового поняття до загального чи навпаки (навчальне приладдя, овочі, фрукти).

Словесний. Застосовується у випадку пояснення абстрактних слів, явищ природи, суспільних понять тощо. Формуються уміння роботи із шкільним тлумачним словником чи гаджетом у пошуках значення слова. З метою формування критичного мислення доцільно застосувати вправу «павутинка».

Контекстуальний. Значення слова пояснюється через опору на текст. Поняття «мужність», «героїзм», «сила українського духу», «відвага» та інші доцільно пояснити на конкретних прикладах, яких історія України має чимало. Цим прийомом трактуються фразеологізми, омоніми, специфічна

лексики, властива у використанні певного регіону (терикони, газда). Сучасні підручники «Українська мова та читання» насичені текстами різних типів із словником до них.

Добір синонімів, антонімів. Використовується тоді, коли школярам відомі значення близьких чи протилежних слів (гречний – ввічливий; смуток – радість).

Словотвірний. Значення слова пояснюється через морфемну будову слова, словотворення (наприклад, назва пташок «снігур» «очеретянка» та інші).

Порівняльний. Лексика учнів початкової школи насичена діалектизмами. Доречним буде пояснити їх відповідниками сучасної української мови. Як показує досвід роботи, таким прийомом не слід захоплюватися, застосовувати в окремих випадках. Формування культури усного українського мовлення є одним із завдань учителя. Пояснення значення слова слід організувати таким чином: літературне слово – вимова – діалектизм – порівняльний аналіз специфіки вимови чи слововживання – уведення у речення (текст).

Образно-словесний. Цей прийом дає можливість пізнати слово через спостереження за навколишнім світом, екскурсії, інтеграцію з предметом

«Я досліджую світ». В. Сухомлинський писав: «Ми йшли в природу – в ліс, в сад, на поле, луг, берег річки, – слово ставало в моїх руках зряд-рядом, за допомогою якого я відкривав дітям очі на багатство навколишнього світу» (Сухомлинський, 1977: 202).

Підкреслимо, що робота над словом має індивідуальний характер, бо лексичне багатство дитини залежить від низки чинників: навчання й виховання у сім'ї, кола спілкування, інтелектуального розвитку, рівня підготовки до школи та інших. Але робота над збагаченням активного словника молодших школярів повинна бути системною, комплексною, цілеспрямованою й охоплювати весь освітній процес.

Отже, нами розглянуто сучасні вимоги до збагачення активного словника молодшого школяра у класах з інклюзивним навчанням, зосереджено увагу на прийомах пояснення семантики слова. Робота над словом розглядається за методичним ланцюжком: слово – вимова слова – лексичне та граматичне значення – речення – текст.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у визначенні ролі уроків читання у формуванні комунікативної компетентності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вашуленко М. С. Нова українська школа: методика навчання інтегрованого курсу «Українська мова» у 1–2 класах закладів загальної середньої освіти на засадах компетентнісного підходу: навч.-метод. посіб. К.: Видавничий дім «Освіта», 2019. 192 с.
2. Вербешчук С. В. Формування мовленнєвої культури учнів початкової школи в процесі літературного читання: дис. ... канд. пед. наук. 13.00.02 – теорія і методика навчання (українська мова), 2016. 244с.
3. Закон України «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
4. Левицький В. Е. Збагачення лексичного запасу учнів молодших класів з порушеннями розумового розвитку зображувальними засобами на уроках мови та читання. Збірник наукових праць. *Актуальні питання корекційної освіти*. Випуск № 12, 2019. С. 178–188.
5. Пономарьова К. Збагачення словникового запасу молодших школярів синонімами як засіб увиразнення мовлення : дис. ... канд. пед. наук. 13.00.02. К., 2002. 203 с.
6. Сіранчук Н. М. Формування лексичної компетентності в учнів початкових класів на уроках української мови : автореф. дис. ... д-ра пед. н.. 2018. 39 с.
7. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Вибрані твори: у 5 т. Т. 3. К.: «Радянська школа», 1977. 670 с.
8. Типові освітні програми для учнів 1-2 та 3-4 класів спеціальних закладів загальної середньої освіти для осіб із порушеннями інтелектуального розвитку. Наказ Міністерства освіти і науки України від 19.09.2022 року, № 836. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads>

REFERENCES

1. Vashulenko M. S. Nova ukrainska shkola: metodyka navchannia intehrovanooho kursu "Ukrainska mova" u 1-2 klasakh zakladiv zahalnoi serednoi osvity na zasadakh kompetentnisnoho pidkhdou [New Ukrainian school: teaching methodology of the integrated course "Ukrainian language" in grades 1–2 of general secondary education institutions based on the competence approach]: navch.-metod. posib. K.: Vydavnychiy dim "Osvita", 2019. 192 s. [in Ukrainian].
2. Verbeschchuk S. V. Formuvannia movlennievoi kultury uchniv pochatkovoii shkoly v protsesi literaturnoho chytannia [Formation of speech culture of the elementary school students in the literary reading process]. dys. ... kand. ped. nauk. 13.00.02 teoriia i metodyka navchannia (ukrainska mova), 2016. 244 s. [in Ukrainian].
3. Zakon Ukrajinu "Pro osvitu" [Law of Ukraine "On Education"]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> [in Ukrainian]
4. Levytskyi V. E. Zbahachennia leksychnoho zapasu uchniv molodshykh klasiv z porushenniamy rozumovoho rozvytku z obrazhuvalnymy zasobamy na urokakh movy ta chytannia. [Enrichment of the vocabulary of pupils of elementary grades

with intellectual disabilities by means of visual aids at the lessons of language and reading] Zbirnyk naukovykh prats. Aktualni pytannia korektsiinoi osvity. Vypusk № 12, 2019. S. 178–188. [in Ukrainian].

5. Ponomarova K. Zbahachennia slovnykovoho zapasu molodshykh shkoliariv sinonimamy yak zasib uvyraznennia movlennia [Enriching the vocabulary of younger schoolchildren with synonyms as a means of improving speech]: dys. ... kand. ped. nauk. 13.00.02. K., 2002. 203 s. [in Ukrainian].

6. Siranchuk N. M. Formuvannia leksychnoi kompetentnosti v uchniv pochatkovykh klasiv na urokakh ukrainskoi movy [The formation of the lexical competence of junior pupils at lessons of the Ukrainian language]: avtoref. dys. ... d-ra ped. n. 2018. 39 s. [in Ukrainian].

7. Sukhomlynskyi V. O. Sertse viddaiu ditiam [I give my heart to children] Vybrani tvory: u 5 t. T. 3. K.: “Radianska shkola”, 1977. 670 s. [in Ukrainian].

8. Typovi osvritni prohramy dlia uchniv 1–2 ta 3–4 klasiv spetsialnykh zakladiv zahalnoi serednoi osvity dlia osib iz porushenniamy intelektualnoho rozvytku. [Typical educational programs for students of grades 1–2 and 3–4 of special institutions of general secondary education for persons with intellectual disabilities]. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 19.09.2022 roku, № 836. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads> [in Ukrainian].